

KHABAR MASYHUR DALAM KONTEKS UNDANG-UNDANG KETERANGAN ISLAM : SOROTAN APLIKASI MASA KINI

Azizah Mohd Rapini

Jabatan Syariah Dan Undang-undang, Fakulti Pengajian Peradaban Islam
Kolej Universiti Islam Antarabangsa Selangor

Abstrak

Undang-undang keterangan mahkamah syariah di Malaysia memberi ruang kepada apa sahaja bentuk keterangan untuk dikemukakan sebagai bukti sama ada kes mal atau jenayah syariah. Menggunakan konsep al-bayyinah menurut Ibnu Qayyim yang agak fleksibel dalam penerimaan konsep keterangan, memberikan ruang kepada pihak-pihak yang terlibat dalam sebarang prosiding mahkamah syariah untuk menggunakan kaedah pembuktian walaupun tidak diperuntukkan secara nyata dalam statut keterangan mahkamah syariah. Ini termasuklah khabar masyhur yang telah dibahaskan oleh ulama sebagai salah satu kaedah pembuktian Islam walau pun ada yang menyebut atau menyamakannya dengan pelbagai istilah seperti syahadah al-tasamu' dan istifadah. Khabar masyhur sebagai salah satu bentuk qarinah dalam konsep al-bayyinah merupakan kaedah pembuktian yang secara tradisinya banyak bergantung kepada maklumat atau berita yang telah tersebar dalam satu-satu kelompok masyarakat walaupun kebenarannya masih lagi boleh dipertikaikan. Kajian ini bertujuan untuk mengenalpasti sama ada konsep khabar masyhur seperti yang telah didefinisikan dalam mana-mana perbahasan undang-undang keterangan Islam boleh diaplikasikan dalam sebarang bentuk keterangan moden terutama media massa atau media sosial. Dapatan awal mendapati media massa terutama akhbar-akhbar tempatan boleh dianggap sebagai khabar masyhur atas persamaan cirinya yang membawa berita dan dilaporkan dalam pelbagai versi cetakan suratkhbar secara bercetak atau pun on-line. Walau bagaimanapun penerimaannya sebagai keterangan yang meyakinkan perlu juga mengambil kira juga syarat-syarat tertentu seperti yang telah dibincangkan oleh ulama tradisional dalam penerimaan khabar masyhur supaya matlamat keadilan dalam sistem kehakiman Islam dapat tercapai.

Kata kunci : khabar masyhur, undang-undang keterangan Islam, al-bayyinah, media massa, suratkhbar.

1. Pendahuluan

Undang-undang dan statut keterangan mahkamah syariah (SKMS) di Malaysia digubal berasaskan beberapa pendekatan yang melibatkan proses adaptasi Akta Keterangan 1950 tanpa mengetepikan prinsip-prinsip fiqh berkaitan undang-undang keterangan Islam yang kebanyakannya diambil dari mazhab Shafie di samping rujukan terhadap undang-undang keterangan Islam dari luar seperti Qanun-e-Shahadat Pakistan 1984 dan Majallatul Ahkam al-'Adliyah Turki. Hasilnya, SKMS dilihat sebagai undang-undang keterangan yang memenuhi keperluan sistem kehakiman Islam untuk digunapakai dalam kerangka undang-undang Islam di Malaysia (Mahmud Saedon, 1995:88). Apatah lagi set undang-undang tersebut bukan sahaja menjadikan mazhab Shafi'i sebagai rujukan hukum syarak yang utama, malah mengambil kira pandangan mazhab lain yang muktabar terutama pandangan dari Ibnul Qayyim al-Jawziyyah yang sangat sinonim dengan konsep *bayyinah* atau keterangan dengan konsepnya yang luas dan relevan (Ibnul Qayyim, 2002:16).

Konsep keterangan dan *bayyinah* dalam SKMS yang meliputi apa sahaja bentuk keterangan lisan dan keterangan dokumen telah memberi ruang yang luas terhadap segala bentuk keterangan yang kuat dan relevan sama ada ianya diperuntukkan secara tersurat atau pun tersirat dalam statut tersebut. Sebagai contoh, khabar masyhur, yang menurut Ibnul Qayyim merupakan salah satu bentuk *bayyinah* (Ibnul Qayyim, 2002:170).

2. Latar Belakang Kajian

Keterangan dokumen merupakan keterangan yang sangat penting dalam prosiding di mahkamah syariah terutama dalam kes mal. Kes-kes seperti hibah, harta sepencarian, harta pusaka atau pengesahan nasab banyak bergantung kepada keterangan dokumen seperti surat beranak, surat nikah, surat perakuan cerai, resit pembelian, surat perjanjian jual beli dan sebagainya. Keterangan dokumen juga melibatkan material dalam bentuk peranti atau gajet atau apa sahaja bentuk penggunaan media sama ada media cetak, media elektronik dan media sosial yang semakin popular masa kini.

Menyentuh tentang media elektronik dan media cetak, satu perkara yang mungkin jarang diperkatakan dalam konteks undang-undang keterangan Islam ialah penerimaan surat khabar sebagai satu bentuk *khobar masyhur* dalam bentuk yang lebih moden. Persoalan kebenaran atau kesahihah (*reliability*), ketelusan, semasa ketiadaan saksi atau pengakuan (*iqrar*) merupakan persoalan-persoalan yang perlu dikupas dengan kaedah yang lebih sesuai dengan perkembangan atau keperluan semasa. Ini kerana undang-undang keterangan Islam mahu pun sivil sangat mementingkan soal keadilan, ketulenan, ketelusan, kekuatan dan kerelevanan sesuatu bukti.

3. Objektif Kajian

Secara umumnya, kajian ini bertujuan untuk menjelaskan konsep *khobar* dalam bentuk yang tradisional dan aplikasinya dalam bentuk moden. Kajian ini juga bertujuan untuk mengenalpasti sama ada *khobar masyhur* sebagai salah satu bentuk bayyinah menurut Ibnu Qayyim mempunyai persamaan ciri dengan media massa sama ada media elektronik atau media cetak yang berperanan untuk menyebarkan maklumat kepada orang awam.

4. Kepentingan Kajian

Kajian ini diharapkan akan memberi ruang kepada penerimaan sebarang bentuk keterangan moden yang jarang diterokai atau dikemukakan dalam mana-mana prosiding mahkamah syariah yang selama ini banyak bergantung kepada keterangan lisan saksi-saksi dan keterangan dokumen yang bersifat '*stereotype*' bentuknya

Kajian ini juga diharapkan dapat memberi sumbangan intelektual dalam bidang keterangan dan kehakiman Islam serta membuka ruang kajian seterusnya terhadap isu-isu yang akan dibincangkan supaya bidang ini akan lebih diterokai ke arah penambahbaikan sistem pentadbiran undang-undang Islam di Malaysia.

5. Metodologi Kajian

Kajian ini merupakan kajian kualitatif dan deskriptif untuk menjelaskan konsep *khobar masyhur* dan aplikasinya dalam bentuk moden dan status penerimaannya sebagai alat pembuktian di mahkamah syariah. Oleh kerana kajian ini lebih berbentuk deskriptif, maka kajian perpustakaan dan dokumen melalui laporan kes yang berkaitan menjadi metode utama pengumpulan data.

6. Konsep *Khabar* Dalam Undang-undang Keterangan Islam

Khabar boleh ditakrifkan secara mudah sebagai berita yang disampaikan oleh sekelompok masyarakat dengan cara apa sekali pun tanpa diketahui saksi sebenar tentang sesuatu fakta. *Khabar* juga boleh takrifkan sebagai berita yang tersebar luas. Dalam perbincangan bab *syahadah* (kesaksian), konsep *khabar* mempunyai persamaan ciri dengan *syahadah al-tasamu'* atau keterangan dengar cakap kerana tidak jelas siapa saksi secara langsung (*mubasyarah*) bagi sesuatu fakta yang menjadi isu.

Secara umumnya *khabar* terbahagi kepada tiga iaitu *khabar mutawatir*, *khabar masyhur* dan *khabar ahad*. *Khabar mutawatir* ialah berita yang dibawa oleh sekumpulan orang yang mustahil berlaku pakatan bohong dalam kumpulan tersebut walaupun ada dalam kalangan mereka orang bukan Islam, kanak-kanak atau orang fasik. Jenis *khabar* ini, menurut Ibnu Qayyim adalah satu keterangan yang jelas dan kuat, malah boleh digunakan untuk mensabitkan jenayah hudud kerana ketepatannya tidak diragui (Mahmud Saedon, 1991:96).

Khabar masyhur pula merupakan berita yang menjadi perbualan ramai dan tersebar luas dalam masyarakat. Beberapa istilah yang sinonim atau mempunyai konsep yang sama dengan *khabar masyhur* ialah *syahadah al-tasamu'* (keterangan dengar cakap atau 'dengar-dengar cerita orang') dan *istifadah* ('Abdul Karim Zaydan, 1983:174). Ketiga-tiga istilah ini berkait rapat dengan keterangan yang diperolehi melalui sebaran berita atau cerita yang biasanya berkaitan dengan isu pemilikan harta dan pengesahan waris atau penentuan nasab. Walau bagaimanapun keterangan seperti ini masih mempunyai ruang untuk dipertikaikan dan perlu kepada sokongan keterangan lain (*corroborative evidence*) seperti keterangan saksi atau dokumen. Selain memerlukan sokongan keterangan lain, sifatnya juga yang boleh dianggap sebagai *qarinah* atau keterangan tidak langsung dan mungkin berkaitan serta boleh menguatkan keterangan-keterangan lain. Sebagai contoh dalam kes untuk memastikan sifat keadilan atau kefasikan seseorang (Ibnul Qayyim, 2002:170)

Manakala *khabar ahad* ialah berita yang disampaikan oleh seorang sahaja tetapi kebolehpercayaannya tinggi dan sesetengah ulama mengatakan ia adalah kuat jika yang membawa berita tersebut merupakan seorang lelaki yang 'adil. Oleh kerana kajian ringkas ini tertumpu kepada *khabar masyhur* maka penulis tidak akan mengulas lanjut tentang contoh atau aplikasi dua jenis *khabar* lain iaitu *khabar mutawatir* dan *khabar ahad*.

6.1 *Berita di Media Massa Sebagai Khabar*

Di Malaysia terdapat pelbagai jenis medium sebaran am untuk manfaat dan rasa cakna masyarakat terhadap berita, isu-isu semasa dalam dan luar negara. Media cetak popular dalam bentuk akhbar tempatan termasuklah Berita Harian, Utusan Malaysia, The Sun, The Star, New Straits Time, Harian Metro, Kosmo dan akhbar-akhbar yang menggunakan bahasa selain Bahasa Malaysia dan Bahasa Inggeris iaitu Bahasa Tamil dan Mandarin. Akhbar-akhbar tersebut juga ada yang boleh diakses secara atas talian (*on-line*) seperti Utusan Online dan Berita Harian On-line (Mohd Yahya, 2012:21).

Tidak kurang pula berita-berita yang disampaikan melalui media elektronik terutama rangkaian televisyen utama di Malaysia seperti RTM, Media Prima (TV3 dan TV9), Astro dan Bernama. Begitu juga dengan rangkaian-rangkaian radio popular yang turut menyampaikan berita-berita terkini dalam dan luar negara seperti Nasional FM, Selangor FM, IKIM, Era FM dan sebagainya.

Mutakhir ini memperlihatkan 'trend' baru masyarakat yang dikenali sebagai 'netizen' atau pengguna media sosial menyebarkan maklumat atau berita melalui aplikasi peranti terkini seperti Facebook, Telegram dan Whatsapp dan kadang-kadang berita tersebut lebih cepat tersebar berbanding media massa rasmi seperti berita televisyen dan surat khabar. Walau bagaimanapun berita-berita yang tersebar dengan cara ini amat terdedah dengan persoalan etika, ketelusan dan kesahihah maklumat yang disampaikan kerana terdedah dengan risiko tokoh tambah, fitnah atau sabotaj walaupun ia lebih berpengaruh dan lebih cepat tersebar luas.

Oleh yang demikian, berita-berita yang disampaikan melalui media rasmi sama ada berita radio, televisyen dan surat khabar merupakan berita yang mempunyai darjah kekuatan kebenaran atau kesahihah yang lebih tinggi berbanding berita yang tersebar melalui media sosial kerana media massa rasmi terikat dengan undang-undang dalam negara yang mengawal etika kewartawanan, penyebaran maklumat, penulisan, percetakan dan penerbitan seperti Akta Fitnah 1957, Akta Hasutan 1948, Akta Rahsia Rasmi 1972 dan Akta Mesin Cetak dan Penerbitan 1984 (Mohd yusof Hussain, 2003: 59).

6.2 Persamaan Khabar Masyhur dan Berita (Akhbar, Radio dan Televisyen)

Kajian ringkas ini mendapati berita-berita yang disampaikan melalui tiga medium utama dan popular dalam masyarakat di Malaysia (akhbar bercetak atau atas talian, berita radio dan berita televisyen) boleh dianggap sebagai *khabar masyhur* atas persamaan ciri-ciri yang berikut:

i. Tersebar luas

Ciri-ciri dalam *khabar masyhur* yang mementingkan elemen sebaran berita secara meluas adalah menyamai elemen yang wujud dalam berita melalui akhbar, televisyen dan radio. Ketiga-tiga medium penyampaian berita mempunyai tujuan dan peranan yang sama iaitu penyampaian maklumat kepada orang awam dengan cara yang lebih profesional dan beretika setelah melalui proses penapisan dan penyuntingan sebelum ianya disebar luaskan.

ii. Bukan saksi secara langsung

Khabar masyhur merupakan keterangan yang bukan lahir dari saksi asal atau saksi secara langsung. Keterangan ini banyak bergantung kepada cerita atau perkhabaran yang telah tersebar luas tentang sesuatu fakta. Ini merupakan salah satu persamaan ciri di antara *khabar* dan berita dari media massa kerana ia merupakan hasil susunan cerita dari pihak wartawan berdasarkan maklumat yang mereka perolehi dari pelbagai sumber sama ada dari saksi asal atau dari pihak yang mempunyai maklumat berkaitan.

iii. Ada ruang untuk dipertikai

Kedua-dua *khabar* dan berita media massa masih mempunyai ruang untuk dipertikai kesahihannya kerana ia merupakan susunan cerita hasil pengumpulan maklumat dari pihak ketiga yang bukan saksi asal. Cara maklumat itu diterima berserta ketepatan faktanya adalah bergantung kepada sikap, etika atau tahap profesional pelapor atau penerima maklumat tersebut yang terdiri dari pelbagai latar belakang. Oleh yang demikian, walau pun berita yang disunting tertakluk kepada beberapa undang-undang yang berkaitan, namun kesahihah dan ketelusannya masih boleh dipertikaikan terutama jika ada maklumat dari sumber lain yang berbeza.

iv. Pengaruh dan impak besar

Berita yang disampaikan melalui akhbar tempatan atau media elektronik seperti televisyen dan radio mempunyai pengaruh dan impak yang besar kepada masyarakat. Kebiasaannya masyarakat akan menerima berita tersebut sebagai berita yang benar dan tepat atas kapasitinya sebagai media rasmi kerajaan. Pengaruh dan impak kepercayaan yang tinggi ini merupakan salah satu tanda aras kepada penerimaan *khobar* sebagai keterangan dalam sistem kehakiman Islam sebagai ganti dalam keadaan ketiadaan saksi secara langsung terutama dalam kes-kes yang sukar mendapatkan saksi seperti kes pemilikan harta, keturunan, pengangkatan, pengesahan waris dan nasab. Apatah lagi media rasmi kerajaan yang liputan beritanya lebih meluas meliputi apa sahaja yang berlaku sama ada dari dalam dan luar negara.

v. Kepelbagaian syarikat tetapi satu berita

Satu lagi elemen yang menjadi kekuatan kepada berita dari media terutama akhbar tempatan ialah dari segi liputannya yang bukan sahaja diambil oleh satu pihak, malah beberapa syarikat percetakan atau penerbitan dengan berita atau maklumat yang sama tanpa ada tokoh tambah. Ini menguatkan kebolehppercayaan terhadap ketepatan, kesahihan dan ketelusan berita tersebut dan diterima oleh masyarakat sebagai benar.

iv. Kebarangkalian kebenaran yang tinggi / *ghalabatuzzon*

Ibnul Qayyim menerima *khobar* sebagai salah satu bentuk *bayyinah* atau keterangan kerana ia boleh menjadi sebagai *qarinah* yang kuat dalam membuktikan sesuatu fakta (Ibnul Qayyim, 2002:170) Dalam bab penentuan nasab penerimaan *khobar masyhur* yang juga dikenali sebagai *al-istifadah* merupakan keterangan yang sangat kuat terutama dalam keadaan ketiadaan saksi secara langsung, apatah lagi bila didapati saksi asal telah meninggal dunia dan ia melibatkan cerita kelahiran yang telah lama berlaku dan sukar mendapatkan saksi yang masih hidup.

Sama juga seperti berita dari akhbar tempatan yang kadangkala lebih dipercayai kerana kebarangkalian kebenarannya adalah tinggi yang boleh sampai ke tahap berat sangka atau *ghalabatuzzon*. Apatah lagi bila ia disokong dengan berita dari akhbar yang lain yang melaporkan maklumat yang sama.

Walau pun *khobar masyhur* tidak diperuntukkan secara nyata dalam SKMS negeri-negeri di Malaysia, ia masih mempunyai tempat dalam penerimaan keterangan di mahkamah syariah kerana *khobar masyhur* boleh berdiri sebagai *qarinah* yang kebiasaannya berperanan menyokong keterangan-keterangan lain yang dikemukakan oleh pihak-pihak. Seksyen 3 EKMS 2003 mendefinisikan *qarinah* sebagai fakta yang mempunyai kaitan dengan fakta yang satu lagi dengan apa-apa cara yang disebutkan dalam Enakmen ini.

Manakala seksyen 130 (2) memperuntukkan 'jika terdapat lakuna atau jika apa-apa perkara tidak diperuntukkan dengan nyata oleh Enakmen ini, Mahkamah hendaklah memakain Hukum Syarak'. Seksyen 3 pula telah mendefinsikan 'hukum syarak' sebagai 'Hukum Syarak mengikut mana-mana mazhab Shafie atau mengikut mana-mana satu mazahab Hanafi, Maliki atau Hambali'. Ini bermakna, sekiranya pihak-pihak berhasrat mengemukakan bukti atau keterangan dalam bentuk laporan akhbar maka *khobar masyhur* boleh digunapakai sebagai hujah penerimaan keterangan tersebut atas persamaan cirinya dan atas ruang yang diberikan secara tersirat dalam enakmen ini untuk menggunapakai prinsip keterangan seperti yang dibahaskan oleh ulama dalam kitab-kitab fiqh walau pun tidak diperuntukkan secara nyata oleh undang-undang.

Bukan setakat itu sahaja, malah penerimaan *khobar* sebagai keterangan juga merupakan sebahagian dari bentuk *qarinah* atas kapasitinya mempunyai perkaitan dengan fakta yang menjadi isu, maka keterangan tersebut adalah diterima sebagai *qarinah* yang berfungsi untuk menjelaskan dan menguatkan serta menghuraikan, bersesuaian dengan peruntukan seksyen 9 Enakmen Undang-undang Keterangan Mahkamah Syariah (Negeri Selangor) 2003 (EKMS), yang memperuntukkan ‘ Fakta yang perlu untuk menghuraikan atau mengemukakan apa-apa fakta persoalan atau fakta relevan, atau yang menyokong atau mematahkan sesuatu kesimpulan yang dibayangkan oleh sesuatu fakta persoalan atau fakta relevan, atau yang menentukan identiti mana-mana benda atau orang yang identitinya ialah relevan, atau yang menetapkan masa atau tempat di mana mana-mana fakta persoalan atau fakta relevan telah berlaku atau yang menunjukkan hubungan pihak-pihak yang olehnya mana-mana fakta itu ditransaksikan, ialah *qarinah* setakat yang fakta itu perlu bagi maksud itu’.

Dalam kes *Wan Shahrman Bin Wan Suleiman & Seorang Lagi lwn. Siti Nurhayati Bt Mohd Daud* (2012, 35/2 JH 286) isu timbul dalam menentukan tujuan pemberian ex-gratia sebanyak RM2 juta daripada kerajaan kepada waris si mati sama ada ia sebagai satu penghargaan kepada jasa si mati yang pernah berkhidmat sebagai Hakim Kanan Mahkamah Sivil yang dipecat semasa krisis badan kehakiman tahun 1988 , dan sama ada ex-gratia tersebut dianggap sebagai hibah dan menjadi hak isteri si mati atau harta pusaka yang perlu dibahagikan secara faraid. Dalam kes ini pihak perayu telah mengemukakan beberapa keterangan dan salah satunya ialah kenyataan beberapa akhbar tempatan seperti Utusan On-line, Utusan Malaysia, Sabah Daily dan artikel dari Malaysian Bar tentang tujuan pemberian ex-gratia. Penghakiman kes ini telah menunjukkan bahawa keterangan yang diambil dari akhbar tempatan bukan sahaja boleh diterima sebagai keterangan dokumen, malah ianya juga diterima sebagai keterangan sokongan yang menyamai konsep *khobar masyhur* atau *khobar istifadah* kerana cirinya yang tersebar luas sebagai media massa. Mahkamah, dengan merujuk tulisan Ibnul Qayyim dalam kitab al-Turuq al-Hukmiyyah Fi Siyasah al-Sya’iyyah tentang konsep khobar dan istifadah juga telah mengiktiraf penerimaan *khobar masyhur* sebagai keterangan yang boleh menjadi lebih kuat daripada keterangan saksi.

7. Kesimpulan

Kajian ringkas ini menunjukkan bahawa walau pun takrifan *khobar masyhur* agak tradisional bentuknya, ia masih boleh diterjemahkan dalam konsep yang lebih moden. Pelbagai bentuk dan sumber berita untuk maklumat orang awam mempunyai persamaan ciri dengan *khobar masyhur* dari aspek penyebaran maklumat secara meluas. Sama ada ia dari sumber rasmi atau tidak seperti akhbar tempatan, berita dari media elektronik mahu pun media sosial perlu dilihat semula sebagai keterangan yang masih relevan dan boleh dipertimbangkan di mahkamah syariah. Tinggal lagi pertimbangan mahkamah untuk melihat aspek-aspek kebolehpercayaan, kesahihah dan ketepatan berserta undang-undang lain yang berkaitan yang mengawal aktiviti pelbagai bentuk media dan etikaewartawanan.

Penerimaan pelbagai bentuk keterangan di zaman moden yang berasaskan kepada bentuk keterangan tradisional seperti yang pernah dibahaskan oleh ulama fiqh terdahulu adalah tidak lain dan tidak bukan untuk memelihara keadilan sebagai matlamat utama sistem kehakiman Islam.

Rujukan

- ‘Abdul Karim Zaydan. *Nizam a-Qada’*. Baghdad: Matb’ah al-Ma’ani, 1983.
- _____. *Prinsip-prinsip Pendakwaan Dan Pembuktian Dalam Sistem Kehakiman Islam*, terj. Mohd Saleh bin Haji Ahmad. Shah Alam: Hizbi, 1993.
- _____. *Al-Madkhal Li al-Dirasah al-Shari’ah al-Islamiyyah*. Baghdad: Maktabah al-Qudus, 1989.
- ‘Abdillah Muhammad Bin Idris. *Al-Umm*. Jilid ke-5. Beirut: Dar al-Fiqh, 2009.
- Afridah Abas. Kebolehterimaan Keterangan Dengar Cakap Sebagai Satu Cara Pembuktian di Mahkamah Syariah dalam Nasimah Hussin et. al. *Undang-undang Islam: Jenayah, Keterangan dan Prosedur*. Jilid ke-13. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2007.
- Ahmad Mohamed Ibrahim. *The Administration Of Islamic Law In Malaysia*. Kuala Lumpur: Institute of Islamic Understanding Malaysia (IKIM), 2000.
- Al-Sharbini, Shamsuddin Muhammad al-Khatib. *Mughni al-Muhtaj*. Juzuk ke-6. Kaherah: Kaherah: Darul Hadith, 2006.
- Al-Zuhayli, Wahbah. *Al-Fiqh al-Islami wa Adillatuh*. Juzuk’ 8. Damsyiq: Dar al-Fikr, 1997.
- _____. *Usul al-Fiqh al-Islami*. Juzuk ke-2. Beirut: Dar al-Fikr, 1996.
- Anwarullah. *Principles of Evidence in Islam*. Kuala Lumpur: A.S. Noordeen, 1999.
- Ibnu al-Qayyim al-Jawziyyah. *Al-Turuq al-Hukmiyyah Fi al-Siyasah al-Shar’iyyah*. Kaherah: Darul Hadith, 2002.
- _____. *Ilam al-Muwaqi’in*. Jilid 1. Kaherah: Dar al-Hadith, 2006.
- Jurnal Hukum, Jabatan Kehakiman Syariah Malaysia, Jabatan Perdana Menteri.
- Mahmud Saedon Awang Othman. *Undang-undang Keterangan Islam*. Kuala Lumpur : Dewan Bahasa & Pustaka, 1991.
- _____. (1995). “Undang-undang Keterangan Mahkamah Syariah: Satu Analisis”, Dalam *Undang-undang Keterangan Dan Prosedur di Mahkamah*, ed. Abdul Monir Yaacob. Kuala Lumpur: IKIM, 1995.
- Mohd Yahya Mohamed Ariffin. *Perhubungan Media Di Malaysia*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya. 2012.
- Mohd Yusof Hussain. *Mass Media In Selected Muslim Countries*. Kuala Lumpur: International Islamic University Malaysia. 2003.
- Nasimah Hussin et al. *Siri Perkembangan Undang-undang Di Malaysia : Undang-undang Islam Jenayah, Keterangan dan Prosedur*. Jilid ke-13. Kuala Lumpur : Dewan Bahasa Dan Pustaka, 2007.
- Ruzman Md. Noor, “Kajian Semula Terhadap Undang-undang Keterangan Islam”. Prosiding Seminar Semakan Semula Korpus Undang-undang Islam di Malaysia: Keperluan Dan Cabaran, IKIM. 1-2 April 2008. April 1-2, 2008 .
- _____. “Kedudukan Bayyinah, Syahadah dan Qarinah Dalam Penggubalan Undang-undang Keterangan Islam Di Malaysia”, *Jurnal Syariah* 16 (2008):345-366.

- _____. “Kesaksian Dalam Konteks Undang-undang Keterangan Mahkamah Syariah di Malaysia: Analisis Dari Perspektif Mazhab Syafie”, *Jurnal Fiqh* 5 (2008): 143-167.
- Siti Zalikah Md. Nor et al. *Al-Syariah : Undang-undang Keterangan Islam*. Jilid ke-3. Kuala Lumpur : Dewan Bahasa Dan Pustaka, 2006.
- The Mejelle*. terj. C.R. Tyser. D.G. Demetriades & Ismail Haqqi Effendi. Petaling Jaya: The Other Press,t.t.